

Αδύναμα κράτη κληρονόμησαν τη δημοκρατία

Αν συμφωνούμε ότι η πρώιμη δημοκρατία και η πρώιμη απολυταρχία ήταν δύο εναλλακτικά μονοπάτια πολιτικής εξέλιξης, τότε το επόμενο ερώτημα είναι τι ακριβώς οδήγησε μια κοινωνία στο ένα ή στο άλλο μονοπάτι. Θα υποστηρίξω στο κεφάλαιο αυτό ότι η πρώιμη δημοκρατία ήταν πιο πιθανό να επικρατήσει όταν οι ηγεμόνες δεν ήταν σίγουροι για το μέγεθος της παραγωγής, όταν ήταν εύκολο για τον λαό να μετεγκατασταθεί και, τέλος, όταν οι ηγεμόνες είχαν ανάγκη τον λαό τους περισσότερο απ' ό,τι τους είχε ανάγκη ο λαός. Στοιχεία από πολλές περιοχές του πλανήτη από διαφορετικές εποχές στηρίζουν αυτούς τους ισχυρισμούς. Η πρακτική της δημοκρατίας ήταν ένας τρόπος γι' αυτούς που ασκούσαν την εξουσία να αντιμετωπίσουν τούτες τις προκλήσεις, αλλά θα δούμε επίσης έναν εναλλακτικό δρόμο: τη δημιουργία κρατικής γραφειοκρατίας ως υποκατάστατο της συμβουλευτικής διακυβέρνησης. Θα δούμε τελικά ότι οι γραφειοκρατίες και τα συμβούλια μπορούσαν, κατά καιρούς, να αλληλοσυμπληρώνονται.

Τι εννοούμε με τον όρο αδύναμα κράτη

Ο γνωστός ιστορικός της οικονομίας Ντάγκλας Νορθ όρισε το κράτος ως μια οντότητα η οποία αποσπά έσοδα με αντάλλαγμα την παροχή προστασίας.¹ Την προστασία μπορούμε να τη σκεφτούμε εδώ υπό μια πολύ ευρεία έννοια. Μπορεί να είναι η άμυνα απέναντι σε εξωτερικούς εισβολείς· μπορεί να είναι η ασφάλιση ενάντια σε γεγονότα όπως ο λιμός· μπορεί να περιλαμβάνει ακόμα και τις μορφές «κοινωνικής προστασίας» στις οποίες αναφερόμαστε σήμερα. Τα έσοδα μπορούμε κι αυτά επίσης να τα σκεφτούμε υπό μια πολύ ευρεία έννοια, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει τη φορολόγηση σε νόμισμα, τη φορολόγηση σε είδος ή οποιαδήποτε προσπάθεια αναδιανομής

οικονομικού πλεονάσματος από κάποια άτομα σε κάποια άλλα. Οι Κουακιούτλ στη βορειοδυτική ακτή της Βόρειας Αμερικής δεν είχαν επίσημο φορολογικό σύστημα, αλλά σύμφωνα με τον Φραντς Μπόας οι αρχηγοί ιδιοποιούνταν συστηματικά μέχρι και τη μισή συγκομιδή από τις αλιευτικές και θηρευτικές δραστηριότητες.²

Οι ηγεμόνες που θέλουν να αποσπάσουν έσοδα είναι αντιμέτωποι με ένα θεμελιώδες πρόβλημα: όσο λιγότερα γνωρίζουν για το πόσο παράγει ο καθένας τόσο δυσκολότερο είναι να σχεδιάσουν μια φορολογική στρατηγική. Ο Ζαν-Μπατίστ Κολμπέρ (υπουργός Οικονομικών του Λουδοβίκου ΙΔ') λέγεται ότι περιέγραψε το πρόβλημα της φορολόγησης σαν μια προσπάθεια να μαδήσεις μια χήνα για να πάρεις όσο περισσότερα πούπουλα μπορείς χωρίς να την κάνεις να τσιρίξει. Η αβεβαιότητα όσον αφορά την παραγωγή θα δυσκόλευε κάποιους ηγεμόνες να γνωρίζουν πόσα ακριβώς πούπουλα μπορούν να μαδήσουν. Όσο μεγαλύτερη η αβεβαιότητα τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα είτε να επιλέξεις ένα επίπεδο φορολόγησης που ωθεί τους υπηκόους να διαμαρτυρηθούν ή να διαλέξεις αντίθετα ένα επίπεδο το οποίο είναι χαμηλότερο από αυτό που είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν.

Το δεύτερο πρόβλημα —το οποίο συνδέεται με το πρώτο— είναι ότι ο λαός μπορεί να έχει εναλλακτικές αν θεωρεί ότι τον έχουν μαδήσει υπερβολικά. Μπορεί να έχει τα μέσα να διαμαρτυρηθεί βίαια, να μετακινηθεί αλλού ή απλώς να αρνηθεί να πληρώσει αν ο ηγεμόνας έχει περιορισμένη δυνατότητα καταναγκασμού. Στο διάβα της ιστορίας, σε περιβάλλοντα όπου ο πληθυσμός μπορούσε απλά να τα μαζέψει και να φύγει, η θέση αυτών που ασκούσαν την εξουσία ήταν πολύ πιο επισφαλής.

Το ρίσκο της εξόδου είναι τόσο γενικό ως πρόβλημα που στην πραγματικότητα δεν αφορά μόνο τις ανθρώπινες κοινωνίες. Ορμώμενη από τις παρατηρήσεις της για διαφορετικά είδη πουλιών σε διαφορετικούς οικότοπους, η ορνιθολόγος Σάντρα Βέρενκαμπ ανέπτυξε ένα θεωρητικό μοντέλο για να εξηγήσει αυτή τη δυνατότητα.³ Στην περίπτωση των ζώων δεν τίθεται θέμα πλούτου, φορολόγησης ή συναίνεσης: το ζήτημα είναι αντίθετα ποιο θα αναπαραχθεί και ποιο αναλαμβάνει να βοηθήσει τα άλλα καθώς αναπαράγονται. Εξετάζοντας ένα ευρύ φάσμα ειδών, η Βέρενκαμπ έδειξε ότι το υψηλό κόστος «διασποράς» συνδεόταν με μεγαλύτερη ιεραρχία. Η διασπορά δηλώνει τη δυνατότητα που έχουν τα άτομα να εγκαθιδρύσουν έναν νέο τόπο αναπαραγωγής.

Στο διάβα της ιστορίας, η πρώιμη δημοκρατία ήταν ένας τρόπος αντιμετώπισης του διπλού προβλήματος της εξόδου και της αβεβαιότητας. Η πρώιμη δημοκρατική λύση προϋπέθετε ότι οι ηγεμόνες αναγνώριζαν την αδυναμία τους και κυβερνούσαν συλλογικά μαζί με μέλη της κοινωνίας. Ένα συμβούλιο ή μια συνέλευση—το βασικό δομικό στοιχείο της πρώιμης δημοκρατίας—πρόσφερε ένα φόρουμ στο οποίο οι ηγεμόνες και οι κυβερνώμενοι είχαν τη δυνατότητα να συζητήσουν τι ποσό μπορούσε πραγματικά να πληρωθεί ως φόρος. Τα μέλη του συμβουλίου μπορούσαν επίσης να βοηθήσουν στην είσπραξη των εσόδων και να συνδράμουν στη διακυβέρνηση γενικότερα. Δεν χρειάζεται να υποθέσουμε κάτι για την αγαθότητα της ανθρώπινης φύσης προκειμένου να πιστέψουμε ότι οι συζητήσεις σε ένα συμβούλιο είναι δυνατόν να αποκαλύπτουν και κάτι άλλο πέρα από παραπονημένες ειδήσεις. Η ειλικρινής επικοινωνία θα ήταν δυνατή εφόσον υπήρχαν κοινά συμφέροντα ανάμεσα στους ηγεμόνες και τον λαό για κάτι όπως η ανάγκη για προστασία. Θα ενισχυόταν επίσης από μια αμοιβαία επιθυμία να επιλυθούν ειρηνικά οι διαμάχες.⁴

Ένα από τα αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της συμβουλευτικής λύσης στο πρόβλημα της διακυβέρνησης είναι ότι, για να έχουν τα μέλη επιρροή, δεν χρειάζεται να διαθέτουν και επίσημο βέτο επί της πρότασης ενός ηγεμόνα. Αρκεί απλώς να διαθέτει κανείς πληρέστερη πληροφόρηση. Η πραγματική εξουσία δεν βασίζεται μόνο στην τυπική εξουσία—τους γραπτούς κανόνες—αλλά και στο ποιος έχει καλύτερη πληροφόρηση.⁵

Η εναλλακτική στην πρώιμη δημοκρατία ήταν να λαμβάνει κανείς αποφάσεις χωρίς να συμβουλευέται κάποιο συμβούλιο και στη συνέχεια να προετοιμάζεται για πιθανές αρνητικές συνέπειες. Η λύση αυτή ήταν πιο εφικτή σε περιπτώσεις όπου το φυσικό περιβάλλον καθιστούσε την αγροτική παραγωγή πιο προβλέψιμη. Ήταν επίσης πιο εύκολη όταν οι άνθρωποι διέθεταν λιγότερα μέσα για να μετακινηθούν ή να διαμαρτυρηθούν. Όλο αυτό στηριζόταν στο γεγονός ότι η άσκηση της εξουσίας χωρίς συμβούλιο ή συνέλευση ήταν πολύ πιο εύκολη αν κάποιος διέθετε μια γραφειοκρατία για να λύσει τόσο το πρόβλημα της πληροφόρησης όσο και της επιβολής.

Υπάρχει μια τελευταία μέθοδος για την επίλυση ζητημάτων αβεβαιότητας στην είσπραξη εσόδων, και αυτή είναι η πρόσληψη ενοικιαστών φόρων, ιδιωτών οι οποίοι συμφωνούν να συλλέγουν φόρους με αντάλλαγμα εφάπαξ προμήθεια. Όπως η πρώιμη δημοκρατία, η ενοικίαση φόρων ικανοποιεί την

ανάγκη ενός ηγεμόνα να διαθέτει μια γραφειοκρατία η οποία μπορεί να υπολογίσει πόσα έσοδα μπορούν να εισπραχθούν. Η ιδέα είναι πως, αν οι ενοικιαστές φόρων έχουν καλύτερη πληροφόρηση από τον ηγεμόνα σε σχέση με τις τοπικές συνθήκες, στην περίπτωση που πλειοδοτήσουν ο ένας εναντίον του άλλου για το δικαίωμα είσπραξης συγκεκριμένων φόρων, αυτό θα αποκαλύψει χρήσιμες πληροφορίες.⁶ Όπως και με τη γραφειοκρατία, πρέπει να σκεφτούμε την ενοικίαση φόρων ως ένα πιθανό υποκατάστατο της πρώιμης δημοκρατίας.

Γεωργική καταλληλότητα και συγκρότηση κράτους

Υπάρχει μια γενικά αποδεκτή ιδέα ότι οι κοινωνίες με κεντρική διακυβέρνηση εμφανίστηκαν σε περιοχές που ευνοούσαν τις γεωργικές δραστηριότητες. Το παραδοσιακό αφήγημα είναι ότι η γεωργική παραγωγή δημιουργούσε πλεόνασμα, αφήνοντας περιθώριο για την εμφάνιση κεντρικής διακυβέρνησης, σε συνδυασμό με κοινωνική ιεραρχία. Μια άλλη εκδοχή αυτού του επιχειρήματος είναι ότι η γεωργία άφηνε περιθώριο για υψηλότερη πληθυσμιακή πυκνότητα, και η πληθυσμιακή πυκνότητα καθιστούσε πιθανότερο τον σχηματισμό κεντρικής διακυβέρνησης.⁷

Παρακάτω θα χρησιμοποιήσω ένα μέτρο της γεωργικής καταλληλότητας για να δείξω δύο πράγματα. Πρώτον, η γεωργική καταλληλότητα προβλέπει πράγματι κατά πόσον υπάρχει κεντρική διακυβέρνηση πάνω από το επίπεδο της μεμονωμένης κοινότητας. Δεύτερον, η γεωργική καταλληλότητα από μόνη της δεν προβλέπει κατά πόσον η διακυβέρνηση είναι δημοκρατική ή απολυταρχική. Με διαφορετικά λόγια, ο αριθμός των θερμίδων που μπορεί κάποιος να αντλήσει από το έδαφος καθορίζει κατά πόσον υπάρχει διακυβέρνηση, αλλά όχι το είδος της διακυβέρνησης. Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να κοιτάξουμε αλλού.

Για να χαρτογραφήσουμε τη γεωργική καταλληλότητα μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε δεδομένα για την τοπική γεωργική καταλληλότητα από τον Οργανισμό Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών. Για όλες τις περιοχές του πλανήτη, τα δεδομένα αυτά καταγράφουν την ποσότητα διαφορετικών καλλιεργειών που μπορούν να παραχθούν. Δύο οικονομολόγοι, ο Οντέντ Γκαλντ και ο Ομέρ Οζάκ, χρησιμοποίησαν τα δεδομένα αυτά για να θέσουν το ακόλουθο ερώτημα: Αν υποθέσουμε ότι κάποιος γνώριζε ποιες

καλλιέργειες ευδοκιμούν και ποια είναι η περιεκτικότητά τους σε θερμίδες, ποιος είναι ο μέγιστος αριθμός θερμίδων που μπορούν να παραχθούν από ένα κομμάτι γης;⁸ Έκαναν τον υπολογισμό αυτό για κάθε ένα από τα κε-
λιά πλέγματος που καλύπτουν την υδρόγειο σε διακριτότητα πέντε λεπτών γεωγραφικού μήκους επί πέντε λεπτά γεωγραφικού πλάτους (περίπου δέκα χιλιόμετρα επί δέκα χιλιόμετρα). Θα αποκαλέσω το μέτρο τους *θερμιδικό δυναμικό*. Για να μεγιστοποιήσουν την πιθανότητα το θερμιδικό δυναμικό να αποτυπώνει στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος —και όχι ανθρώπινης παρέμβασης— οι Γκαλόν και Οζάκ κατασκεύασαν το μέτρο τους με την παραδοχή ότι δεν υπάρχουν επιπρόσθετες γεωργικές εισροές στο έδαφος ή αρδευτικό σύστημα.⁹

Όσον αφορά τη διακυβέρνηση, θα χρησιμοποιήσω δεδομένα του ΠΔΔ για να κατασκευάσω ένα δυαδικό μέτρο το οποίο χωρίζει τις κοινωνίες σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία υπάγονται εκείνες οι περιπτώσεις όπου υφίσταται διακυβέρνηση μόνο στο επίπεδο της κοινότητας, ή όπου υφίσταται διακυβέρνηση πάνω από την τοπική κοινότητα αλλά είναι μιας πολύ απλής μορφής — όπου κάποιος, ως οιονεί αρχηγός, συνδέει έναν μικρό αριθμό κοινοτήτων. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει όλες τις περιπτώσεις στις οποίες υπήρχαν πιο σύνθετες μορφές κεντρικής διακυβέρνησης.

Αποδεικνύεται ότι το θερμιδικό δυναμικό δίνει αξιόπιστες προβλέψεις για την κεντρική διακυβέρνηση. Αν εξετάσουμε τις κοινωνίες του ΠΔΔ με θερμιδικό δυναμικό πάνω από τον διάμεσο, διαπιστώνουμε ότι υπήρχε κεντρική διακυβέρνηση περίπου στο 40% των περιπτώσεων. Σε κοινωνίες με καταλληλότητα κάτω από τον διάμεσο, η κεντρική διακυβέρνηση αποτελεί μόνο το ένα τέταρτο των περιπτώσεων.¹⁰ Κάποιοι υποστηρίζουν ότι είναι πρωτίστως η καταλληλότητα για αποθηκεύσιμες καλλιέργειες δημητριακών που καθορίζει αυτό το αποτέλεσμα και όχι για μη αποθηκεύσιμους βολβούς όπως το γιαμ και η μανιόκα. Το επιχείρημα λοιπόν είναι πως η κεντρική διακυβέρνηση εμφανίζεται όχι επειδή υπάρχει πλεόνασμα αλλά επειδή υπάρχει *αποθηκεύσιμο πλεόνασμα*.¹¹

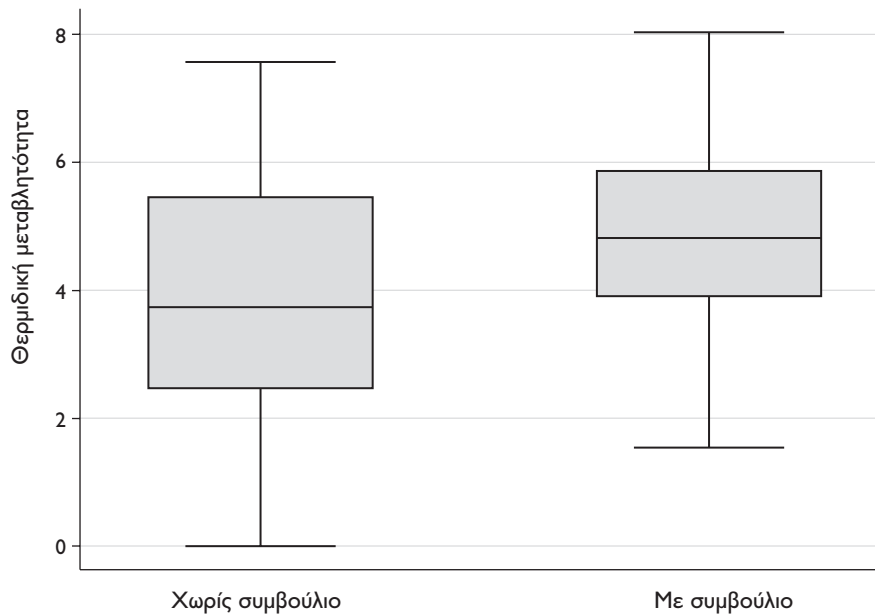
Η γεωργική καταλληλότητα προβλέπει την ύπαρξη κράτους, αλλά δεν μας βοηθάει πολύ να προβλέψουμε κατά πόσον η διακυβέρνηση είναι απολυταρχική ή δημοκρατική. Για να το δούμε αυτό μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το ΠΔΔ για να διακρίνουμε ανάμεσα σε κοινωνίες όπου οι ηγεμόνες κυβερνούν από μόνοι τους ή με συμβούλιο. Όταν το *θερμιδικό δυναμικό* είναι

πάνω από τον διάμεσο, η συμβουλευτική διακυβέρνηση εμφανίζεται στο 66% των περιπτώσεων· όταν είναι κάτω από τον διάμεσο, εμφανίζεται στο 55% των περιπτώσεων. Είναι μια διαφορά, αλλά όχι πολύ μεγάλη.¹²

Γεωργική μεταβλητότητα και πρώιμη δημοκρατία

Το κατά πόσον μια κοινωνία ακολουθούσε το δημοκρατικό ή το απολυταρχικό μονοπάτι πολιτικής εξέλιξης βασιζόταν λιγότερο στον αριθμό των θερμίδων που μπορούσε να αντλήσει κανείς από το έδαφος και περισσότερο στη μεταβλητότητα του μέτρου αυτού από τόπο σε τόπο. Στο διάβα της ιστορίας, η αβεβαιότητα όσον αφορά τη γεωργική παραγωγή αποτέλεσε μεγάλο εμπόδιο για τους ηγεμόνες που προσπαθούσαν να μάθουν πόσο μπορούσαν να φορολογήσουν τους υπηκόους τους. Σε περιοχές όπου η γεωργική παραγωγή είναι πιο δύσκολο να προβλεφθεί, το πρόβλημα αυτό θα είναι μεγαλύτερο, εκτός αν αυτοί που κυβερνούν μπορούν να αποκτήσουν πρόσβαση σε πληροφόρηση. Η δυσκολία πρόβλεψης της γεωργικής παραγωγής εξαρτάται από χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος, όπως η τοπική διακύμανση στο είδος του εδάφους, στην τραχύτητα και στις βροχοπτώσεις. Εξαρτάται επίσης από τους διάφορους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι έχουν μεταβάλει το φυσικό περιβάλλον, με τη χρήση αρδευτικών συστημάτων για παράδειγμα. Παρακάτω θα επικεντρωθώ στους φυσικούς παράγοντες, αφήνοντας τους παράγοντες που εξαρτώνται από την ανθρώπινη παρέμβαση στη συζήτηση για την τεχνολογία και τη δημοκρατία στο τέταρτο κεφάλαιο.

Για να μετρήσουμε τη γεωργική αβεβαιότητα μπορούμε να επιστρέψουμε στα δεδομένα που συνέλεξαν οι Γκαλόν και Οζάκ και να εξετάσουμε πώς τα επίπεδα του θερμιδικού δυναμικού διαφέρουν από τόπο σε τόπο.¹³ Η πληροφορία αυτή μας επιτρέπει να κατασκευάσουμε ένα μέτρο που ονομάζεται *θερμιδική μεταβλητότητα* — η τυπική απόκλιση του θερμιδικού δυναμικού σε μια εντοπισμένη περιοχή εννιά κελιών πλέγματος.¹⁴ Χρησιμοποιώντας το μέτρο αυτό μπορούμε στη συνέχεια να διερευνήσουμε τη σχέση ανάμεσα στη θερμιδική μεταβλητότητα και την πρώιμη δημοκρατία όπως φαίνεται στο Γράφημα 3.1. Σε αυτού του τύπου τα θηκογράμματα, η οριζόντια γραμμή στο μέσον κάθε κατηγορίας αναπαριστά το διάμεσο επίπεδο της θερμιδικής μεταβλητότητας και τα κουτιά πάνω και κάτω από τη γραμμή αυτή αντιπροσωπεύουν το ένα τέταρτο των κοινωνιών στην κατηγορία αυτή. Τα

Γράφημα 3.1. Θερμιδική μεταβλητότητα και συμβουλευτική διακυβέρνηση. Το γράφημα απεικονίζει τα επίπεδα θερμιδικής μεταβλητότητας σε κοινωνίες με και χωρίς συμβούλιο.

δύο «μουστάκια» αντιπροσωπεύουν τις εναπομείναντες παρατηρήσεις σε κάθε κατηγορία, με την εξαίρεση των ακραίων τιμών. Βλέπουμε ξεκάθαρα εδώ ότι οι κοινωνίες με πρώιμη δημοκρατική διακυβέρνηση είχαν συνήθως μεγαλύτερη θερμιδική μεταβλητότητα.¹⁵

Το Γράφημα 3.1 υποδηλώνει ότι η θερμιδική μεταβλητότητα οδήγησε στη συμβουλευτική διακυβέρνηση, αλλά, χωρίς περαιτέρω στοιχεία, υπάρχει η ανησυχία πως η σχέση που βλέπουμε εδώ δεν είναι παρά μια σύμπτωση. Ένας τρόπος να προχωρήσουμε περισσότερο με το ζήτημα αυτό είναι να δούμε ποια άλλα δεδομένα θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε για να καταδείξουμε την ίδια σχέση. Χάρη στο μνημειώδες έργο του πρωτοπόρου Αμερικανού ανθρωπολόγου Τζόζεφ Γιόργκενσεν, διαθέτουμε μια εκτενή βάση δεδομένων η οποία καλύπτει τις πρακτικές 172 φυλών Ινδιάνων στη δυτική Βόρεια Αμερική, ουσιαστικά όλων των φυλών που είναι εγκατεστημένες δυτικά των Μεγάλων Πεδιάδων.¹⁶ Ο Γιόργκενσεν ανακάλυψε ότι περίπου στις μισές περιπτώσεις η διακυβέρνηση ασκούνταν μέσω συμβουλίων. Για να μετρήσουμε τις περιβαλλοντικές συνθήκες για τις κοινωνίες αυτές, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε και πάλι τα δεδομένα των Γκαλόν και Οζάκ για να κατασκευάσουμε ένα μέτρο της θερμιδικής μεταβλητότητας.

Αποδεικνύεται ότι σ' αυτή την ομάδα κοινωνιών, μεταξύ αυτών που ασχολούνταν με τη γεωργία, η μεγαλύτερη θερμιδική μεταβλητότητα συνδεόταν με μεγαλύτερη πιθανότητα συμβουλευτικής διακυβέρνησης.¹⁷ Οπότε η σχέση παύει να μοιάζει απλώς με σύμπτωση.

Η σχέση ανάμεσα στα συμβούλια και τη θερμιδική μεταβλητότητα μπορεί να οφείλεται σε κάτι άλλο πέρα από την ανάγκη των ηγεμόνων να αντλούν πληροφόρηση. Η μεταβλητότητα στη γεωργική παραγωγή μπορεί να σημαίνει επίσης ότι οι άνθρωποι θα είχαν μεγαλύτερο κίνητρο να εμπλακούν στο εμπόριο ή ενδεχομένως να μοιραστούν τρόφιμα ως μια μορφή ασφάλειας, και τούτο μπορεί να το διαχειριζόταν κάποιο συμβούλιο. Αποδεικνύεται ότι, αφού λάβουμε υπόψη αυτούς τους επιπρόσθετους παράγοντες, συνεχίζουμε να διαπιστώνουμε μια στενή σχέση ανάμεσα στη θερμιδική μεταβλητότητα και την ύπαρξη συμβουλίων.¹⁸ Είναι επίσης αλήθεια ότι το εμπόριο και τον διαμοιρασμό του κινδύνου μπορεί να τα διαχειριστεί μια απολυταρχία και όχι μόνο ένα συμβούλιο. Στην απολυταρχική αρχαία Σουμερία οι σιταποθήκες στους ναούς αντιμετώπιζαν ζητήματα σαν αυτά.

Υπάρχει ένα τελευταίο σημείο όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στη θερμιδική μεταβλητότητα και την ύπαρξη συμβουλίων το οποίο θα έπρεπε ίσως να λάβουμε υπόψη. Ώς τώρα, έχω εξετάσει τη μεταβλητότητα στη γεωργική παραγωγή μέσα στον χώρο όχι όμως και μέσα στον χρόνο. Αν αυτοί οι οποίοι ασκούν την εξουσία χρησιμοποιούν ένα συμβούλιο για να πληροφορηθούν σχετικά με αυτού του είδους τη μεταβλητότητα, τότε δεν θα μάθουν εντέλει αρκετά ώστε να μην έχουν πλέον ανάγκη το συμβούλιο; Στην πραγματικότητα, μπορούμε να δείξουμε ότι αυτή η σχέση ανάμεσα στα συμβούλια και τη θερμιδική μεταβλητότητα διατηρεί την ισχύ της αν εστιάσουμε σε ένα μέτρο χρονικής μεταβλητότητας. Για να το κάνουμε αυτό μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις αλλαγές που επέφερε η Κολομβιανή Ανταλλαγή, η αμοιβαία διάδοση νέων φυτών, ζώων και ασθενειών μεταξύ διαφόρων περιοχών του πλανήτη μετά την ευρωπαϊκή «ανακάλυψη» της Αμερικής.¹⁹ Για κάθε μία από τις κοινωνίες του ΠΔΔ μπορούμε να κατασκευάσουμε ένα μέτρο—με βάση την τοπική διακύμανση— το οποίο αντανακλά τη μεταβολή στον αριθμό των θερμίδων που μπορούν να αντληθούν από το έδαφος πριν και μετά την ανταλλαγή. Με τη μέθοδο αυτή, βλέπουμε ότι οι κοινωνίες του ΠΔΔ οι οποίες εμφάνισαν σε βάθος χρόνου μεγαλύτερη τοπική διακύμανση λόγω της ανταλλαγής ήταν πιο πιθανό να έχουν συμβουλευτική διακυβέρνηση.²⁰

Επιλογές εξόδου και πρώιμη δημοκρατία

Η δυνατότητα εξόδου ήταν ένα δεύτερο κύριο χαρακτηριστικό που ευνοούσε την πρώιμη δημοκρατία επειδή δημιουργούσε πλεονέκτημα έναντι των ηγετών. Έχουμε ήδη δει σημάδια αυτού του φαινομένου όταν συγκρίναμε διαφορετικές κοινωνίες στη Βόρεια Αμερική πριν από την ευρωπαϊκή κατάκτηση. Οι Χιούρον και οι Ιροκουά —οι οποίοι κυβερνούνταν με δημοκρατικό τρόπο— ήταν κοινωνίες με μεγάλη κινητικότητα, ενώ υπήρχε λιγότερη κινητικότητα στις αυταρχικές κοινωνίες του Μισσισιππή. Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για κοινωνίες μεταξύ των Ινδιάνων των Μεγάλων Πεδιάδων, των Μογγόλων και της προαποικιακής Αφρικής.²¹

Περιορισμός έναντι εξόδου

Όταν ανθρωπολόγοι και αρχαιολόγοι γράφουν για τις επιλογές εξόδου, χρησιμοποιούν συχνά τη λέξη «περιορισμός». Το 1970 ο Ρόμπερτ Καρνέιρο διατύπωσε μια θεωρία του περιορισμού για να εξηγήσει τη συγκρότηση των πρώιμων κρατών. Η ιδέα είναι ότι τα πρώιμα κράτη συγκροτήθηκαν σε περιοχές με υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και όπου κάποιο χαρακτηριστικό του φυσικού περιβάλλοντος συνεπαγόταν ότι η μετακίνηση του πληθυσμού είχε κόστος ή ήταν αδύνατη. Παράδειγμα αυτής της δυνατότητας είναι η κοιλάδα του Νείλου στην Αίγυπτο. Οι άνθρωποι αρχικά εγκαταστάθηκαν σε μικρές ομάδες σε διαφορετικά σημεία της κοιλάδας, αλλά καθώς ο πληθυσμός αυξανόταν, οι οικισμοί άρχισαν να ενοποιούνται. Επειδή η κοιλάδα του Νείλου ήταν μια λεπτή λωρίδα γης με έρημο και από τις δύο πλευρές, δεν υπήρχε στο τέλος ελεύθερος χώρος για μετακίνηση και σχηματίστηκε ένα ιεραρχικά οργανωμένο κράτος.²² Ο Καρνέιρο υποστήριξε επίσης ότι συνθήκες περιορισμού είναι δυνατόν να τις δημιουργήσουν κοινωνικές δυνάμεις. Αντί για μια αφιλόξενη έρημο, τις δυνατότητες εξόδου μπορεί να τις περιορίζει η παρουσία εχθρικών γειτονικών κοινωνιών.

Η θεωρία του περιορισμού μάς θέτει ενώπιον δύο δυνατοτήτων: είτε οι άνθρωποι διαβιούν χωρίς καμία μορφή διακυβέρνησης είτε στριμώχνονται σε μια μικρή περιοχή όπου ένας πανίσχυρος ηγεμόνας τούς εκμεταλλεύεται. Καμία από τις δύο αυτές επιλογές δεν ακούγεται ιδιαίτερα ευχάριστη. Αλλά η ιστορία υποδεικνύει και μια τρίτη δυνατότητα: αν οι περιοριστικές πιέσεις

είναι αδύναμες, μπορεί και πάλι να υπάρχει κεντρική διακυβέρνηση, αλλά οι ηγεμόνες πρέπει να κυβερνούν με συναίνεση για να αποφύγουν μια φυγή του πληθυσμού.

Η εξέλιξη των κοινωνιών των Ινδιάνων στις σημερινές νοτιοανατολικές ΗΠΑ μάς δίνει μια ευρύτερη εικόνα για το πώς ο περιορισμός μπορεί να οδηγήσει σε πιο απολυταρχική μορφή διακυβέρνησης. Όταν μιλούν για την περίοδο πριν από το 1000 μ.Χ. στις ανατολικές ΗΠΑ, οι αρχαιολόγοι αναφέρονται στην περίοδο των Δασότοπων. Τα χρόνια αυτά χαρακτηρίζονταν από κοινότητες συντήρησης οι οποίες αρχικά βασίζονταν στη συλλογή τροφής αλλά τελικά ανέπτυξαν πρώιμες μορφές γεωργίας. Προς το τέλος αυτής της περιόδου υπάρχουν ενδείξεις σημαντικών πληθυσμιακών πιέσεων, ενδημικών πολέμων και περιορισμένων φυσικών πόρων.²³

Από το 1000 μ.Χ. περίπου τα αρχαιολογικά ευρήματα παρέχουν στοιχεία δραματικής πολιτισμικής αλλαγής στο νοτιοανατολικό τμήμα των ΗΠΑ. Οι κοινωνίες είχαν αναπτύξει πλέον μια εντατική μορφή γεωργίας με βασική καλλιέργεια το καλαμπόκι. Είχαν μεγάλους οικισμούς με μεγάλους τύμβους σαν εκείνους στην Κούσα και πλήθος στοιχεία μαρτυρούν την ύπαρξη ιεραρχικής δομής. Όπως και στην Κούσα, δεν έχουμε αναφορές από πρώτο χέρι για το πώς ακριβώς κυβερνούσαν αυτές οι κοινωνίες, αλλά ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη πολιτικής ιεραρχίας.

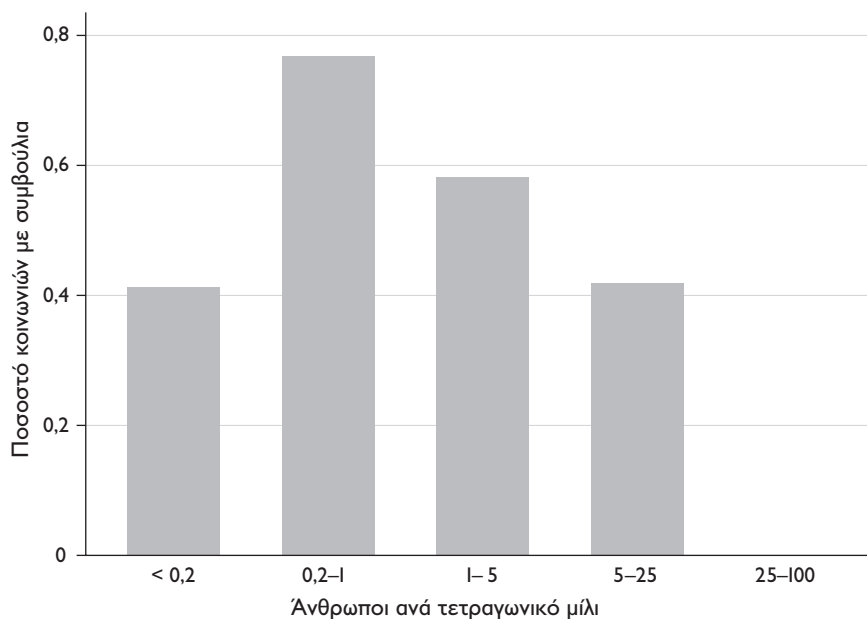
Στις βορειοανατολικές ΗΠΑ δεν υπήρξε δραματική αλλαγή μετά το 1000 μ.Χ.· η περίοδος των Δασότοπων συνεχίστηκε. Θυμηθείτε το μοτίβο της κοινωνίας των Χιούρον που βρήκαν οι Γάλλοι ιησούιτες τον 17ο αιώνα. Οι Χιούρον ήταν γεωργικός λαός και, όπως και οι Μισσισιπίπιοι, καλλιεργούσαν καλαμπόκι. Αλλά δεν είχαν αναπτύξει εντατική μορφή γεωργίας. Είχαν αρχηγούς, αλλά οι αρχηγοί αυτοί δεν είχαν τόσο περίοπτη θέση όσο εκείνοι στα νοτιοανατολικά, και γνωρίζουμε ότι η πολιτική ήταν συναινετική τόσο στο επίπεδο του χωριού όσο και σε ανώτερα επίπεδα.

Μπορεί η θεωρία του περιορισμού να μας βοηθήσει να εξηγήσουμε τη διαφορά ανάμεσα στους πολιτικούς θεσμούς στους Βορειοανατολικούς Δασότοπους και στα νοτιοανατολικά; Και αν ναι, γιατί ο περιορισμός συντελέστηκε στην τελευταία περιοχή; Η γεωγραφία μάς δίνει μια πιθανή εξήγηση. Οι μισσισιπιπικές κοινωνίες ήταν συνήθως εγκατεστημένες σε κοιλάδες ποταμών με εύφορη γη οι οποίες περιτριγυρίζονταν από περιοχές που ήταν λιγότερο κατάλληλες για το είδος της εντατικής γεωργίας που ασκούσαν.

Υπό αυτές τις συνθήκες, αν εσείς, η οικογένειά σας ή το χωριό σας ήσασταν δυσαρεστημένοι με τον ηγεμόνα σας, ίσως θα ήταν δύσκολο να μετακινηθείτε αλλού. Στους Βορειοανατολικούς Δασότοπους, σε λαούς όπως οι Χιούρον και οι Ιροκουά, τα χωριά μετακινούνταν συνήθως κάθε δέκα με σαράντα χρόνια. Το επέβαλλε αυτό ο τύπος της γεωργίας που ασκούνταν, και έτσι οι άνθρωποι εξακολουθούσαν να έχουν επιλογή εξόδου.

Πληθυσμιακή πυκνότητα και συμβουλευτική διακυβέρνηση

Ένας άλλος τρόπος για να αξιολογηθεί ο αντίκτυπος των στρατηγικών εξόδου είναι να εξετάσουμε την πληθυσμιακή πυκνότητα. Σε περιοχές με υψηλότερη πληθυσμιακή πυκνότητα είναι πιθανόν οι άνθρωποι να έχουν μικρότερη δυνατότητα μετακίνησης, και άρα η πρώιμη δημοκρατία ήταν λιγότερο πιθανή. Το Γράφημα 3.2 αποτυπώνει τη συχνότητα της συμβουλευτικής διακυβέρνησης με βάση την εκτιμώμενη πληθυσμιακή πυκνότητα σε ομάδες Ινδιάνων οι οποίες περιλαμβάνονται στη βάση δεδομένων του Γιόργκενσεν. Σε πολύ χαμηλά επίπεδα πληθυσμιακής πυκνότητας (λιγότερο από ένα άτομο

Γράφημα 3.2. Πληθυσμιακή πυκνότητα και συμβουλευτική διακυβέρνηση στους ιθαγενείς Αμερικανούς. Η πληθυσμιακή πυκνότητα αντιστοιχεί στον αριθμό των ανθρώπων ανά τετραγωνικό μίλι. Τα δεδομένα συνέλεξε ο Jorgensen (1980).

ανά πέντε τετραγωνικά μίλια [12,9 τετραγωνικά χιλιόμετρα]), η συμβουλευτική διακυβέρνηση εμφανίζεται στο 40% των περιπτώσεων. Πιθανότατα, υπό τις συνθήκες αυτές η οργάνωση ενός συμβουλίου θα ήταν πιο δύσκολη. Σε υψηλότερα επίπεδα πληθυσμιακής πυκνότητας (ανάμεσα στο 0,2 και στο 1 άτομο ανά τετραγωνικό μίλι) η συμβουλευτική διακυβέρνηση εμφανίζεται στα τρία τέταρτα των περιπτώσεων. Μετά το σημείο αυτό, με κάθε διαδοχική αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας, η πιθανότητα παρατήρησης ενός συμβουλίου υποχωρεί. Όταν κάποιος φτάσει στο επίπεδο των πέντε ατόμων ανά τετραγωνικό μίλι, η πιθανότητα παρατήρησης ενός συμβουλίου δεν είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές. Μόλις η πληθυσμιακή πυκνότητα υπερβεί το επίπεδο των 25 ατόμων ανά τετραγωνικό μίλι, δεν υπάρχουν καθόλου συμβούλια — γεγονός ιδιαίτερα εντυπωσιακό.

Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι «υψηλές» πληθυσμιακές πυκνότητες στη βάση δεδομένων του Γιόργκενσεν αναφέρονται σε 25 ή περισσότερα άτομα ανά τετραγωνικό μίλι. Το επίπεδο αυτό δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό με βάση τα σύγχρονα δεδομένα — 25 άτομα ανά τετραγωνικό μίλι είναι η πληθυσμιακή πυκνότητα στη σημερινή Νεμπράσκα, την όγδοη λιγότερο πυκνοκατοικημένη πολιτεία των ΗΠΑ. Είναι λογικό ότι μεταξύ των Ινδιάνων οι αυξήσεις στην πληθυσμιακή πυκνότητα θα επηρέαζαν τη συμβουλευτική διακυβέρνηση ακόμα και σε πολύ χαμηλά επίπεδα επειδή οι λαοί αυτοί χρησιμοποιούσαν τη γη με τρόπο εκτατικό, και αυτό ίσχυε ακόμα και γι' αυτούς που είχαν αναπτύξει εμβρυϊκές μορφές γεωργίας.²⁴ Η μέση πληθυσμιακή πυκνότητα που παρατηρείται στα δεδομένα για τους ιθαγενείς της βορειοδυτικής Αμερικής είναι κοντά στην εκτιμώμενη πληθυσμιακή πυκνότητα στην προαποικιακή Αφρική, ακόμα μία περιοχή όπου σύμφωνα με ερευνητές η χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα διευκόλυνε τις απόπειρες εξόδου του πληθυσμού.²⁵ Βλέπουμε επίσης μια ξεκάθαρη —και παρόμοια— σχέση ανάμεσα στην πληθυσμιακή πυκνότητα και την ύπαρξη συμβουλίων στις κοινωνίες του Πρότυπου Διαπολιτισμικού Δείγματος.²⁶

Στρατιωτική δημοκρατία:

Όταν οι ηγεμόνες είχαν ανάγκη τον λαό τους

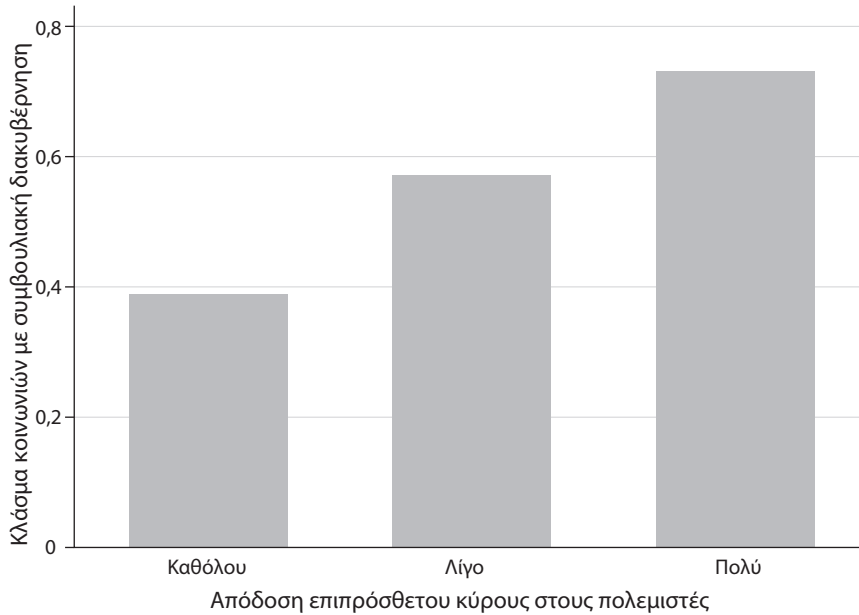
Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι, όταν οι άνθρωποι μπορούσαν να τα μαζέψουν και να μετακινηθούν κάπου αλλού, αυτό καθιστούσε πιο πιθανή

την πρώιμη δημοκρατία. Η άλλη πλευρά του εν λόγω προβλήματος ήταν πως κάτω από ορισμένες συνθήκες οι ηγεμόνες είχαν εξαιρετικά μεγάλη ανάγκη τον λαό τους. Στο διάβα της ιστορίας, εξωτερικές απειλές είχαν ωθήσει ηγεμόνες να δώσουν φωνή στους υπηκόους ως αντάλλαγμα για τη στρατιωτική θητεία. Αυτό ήταν ιδιαίτερα πιθανό όταν η επικρατούσα στρατιωτική τεχνολογία απαιτούσε τη μετακίνηση μεγάλου αριθμού ανθρώπων. Το είδαμε αυτό στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου με τον Γέροντα Ολιγαρχικό — αν οι μάζες χρειάζονταν για να κάνουν κουπί στα πλοία, τότε θα έπρεπε να έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν και να παίρνουν τον λόγο στην Εκκλησία του Δήμου και να αναλαμβάνουν πολιτικά αξιώματα επ' αμοιβή.

Η έννοια της «στρατιωτικής δημοκρατίας» επινοήθηκε από τον Λιούις Χένρυ Μόργκαν, τον πρωτοπόρο Αμερικανό ανθρωπολόγο τον οποίο συναντήσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Στη μελέτη του για τους Ιροκουά, η οποία δημοσιεύθηκε το 1851, ο Μόργκαν διέκρινε μια σύνδεση ανάμεσα σε όλους τους ενήλικες άνδρες που συμμετείχαν σε πολεμικές συγκρούσεις και σε όλους τους ενήλικες άνδρες οι οποίοι είχαν επίσης το δικαίωμα να συμμετέχουν και να μιλούν στα συμβούλια. Ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα ο Μόργκαν επέκτεινε την ιδέα αυτή στην *Αρχαία κοινωνία* αφού εξέτασε ένα ευρύ φάσμα κοινωνιών από την Ευρώπη και την Αμερική, ο Μόργκαν υποστήριξε ότι η στρατιωτική δημοκρατία ήταν ένα πρώιμο στάδιο πολιτικής εξέλιξης από το οποίο διέρχονταν όλες οι κοινωνίες. Ο Καρλ Μαρξ και ο Φρήντριχ Ένγκελς ασπάστηκαν τα συμπεράσματα του Μόργκαν και ο πρωτοπόρος Βρετανός ανθρωπολόγος Χέρμπερτ Σπένσερ διατύπωσε παρόμοιες απόψεις για τις καταβολές της συμβουλευτικής διακυβέρνησης στους Ινδιάνους των Μεγάλων Πεδιάδων.²⁷

Στις κοινωνίες του ΠΔΔ παρατηρείται μια εντυπωσιακή συσχέτιση μεταξύ του κύρους που απολάμβαναν οι πολεμιστές και της πρώιμης δημοκρατίας. Βλέπουμε στο Γράφημα 3.3 ότι όταν οι πολεμιστές είχαν μεγάλο κύρος η πιθανότητα να υπάρχει συμβουλευτική διακυβέρνηση ήταν σχεδόν διπλάσια απ' όταν οι πολεμιστές δεν είχαν ιδιαίτερο κύρος.

Δεν πρέπει να διαβάσουμε το Γράφημα 3.3 σαν να παρουσιάζει το κύρος των πολεμιστών ως τη γενεσιουργό αιτία της πρώιμης δημοκρατίας. Η προτιμότερη ερμηνεία είναι ότι η απόδοση κύρους στους πολεμιστές και η συμμετοχή τους στη διακυβέρνηση ήταν συμπληρωματικοί τρόποι για να

Γράφημα 3.3. Στρατιωτική δημοκρατία. Δεδομένα από το Πρότυπο Διαπολιτισμικό Δείγμα που δείχνουν την επικράτηση της συμβουλευτικής διακυβέρνησης με βάση το πόσο κύρος απολάμβαναν οι πολεμιστές.

κλείσει μια συμφωνία ανάμεσα σε αυτούς που κυβερνούν και αυτούς που πολεμούν. Στο ενδέκατο κεφάλαιο θα δούμε ένα ακόμα παράδειγμα αυτού του φαινομένου από την Ευρώπη του 19ου αιώνα, όπου οι άνθρωποι μιλούσαν για την αρχή «ένας άνδρας, ένα όπλο, μία ψήφος».

Η γραφειοκρατική εναλλακτική

Υπήρχε μια εναλλακτική στην από κοινού διακυβέρνηση με ένα συμβούλιο: η δημιουργία κρατικής γραφειοκρατίας. Αντί για τα μέλη ενός συμβουλίου που παρείχαν πληροφορίες για την παραγωγή —και συνέλεγαν επίσης φόρους—, τη δουλειά μπορούσαν να την κάνουν εκπαιδευμένοι γραφειοκράτες υποτελείς. Για τις κοινωνίες του ΠΔΔ διαθέτουμε ένα μέτρο σχετικά με την ύπαρξη γραφειοκρατών — ορίζοντάς τους ως υποτελείς οι οποίοι επιλέγονται από τον βασιλιά και δεν προέρχονται από την οικογένεια του βασιλιά.²⁸ Στο ένα τρίτο των περιπτώσεων κρίθηκε ότι υπήρχαν γραφειοκράτες και ένα αξιοσημείωτο στοιχείο όσον αφορά τα δεδομένα αυτά είναι ότι η παρουσία τους περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά σε κοινωνίες στις οποίες η εξουσία

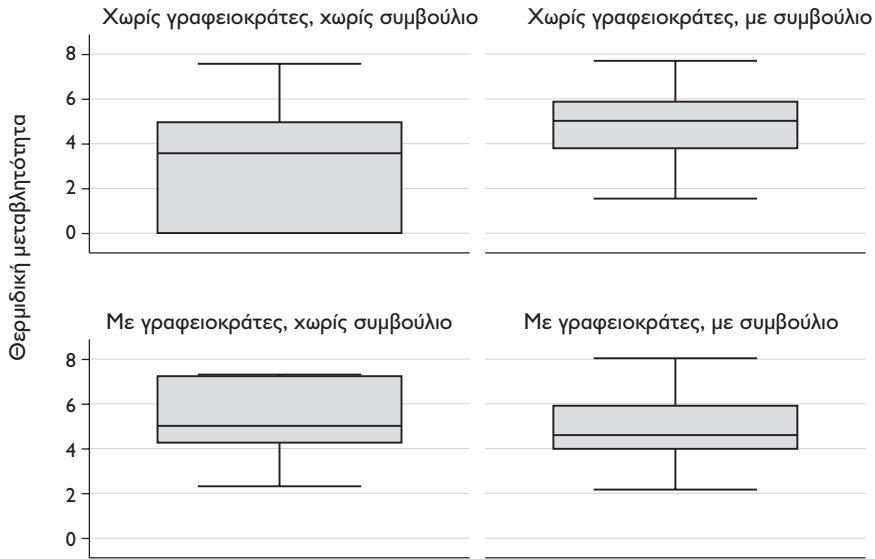
επεκτεινόταν πέρα από την τοπική κοινότητα. Τούτο μπορεί να οφείλεται απλώς στο ότι οι κοινωνίες αυτές ήταν πιο εξελιγμένες οικονομικά, αλλά θα μπορούσε επίσης να συνδέεται με τον παράγοντα της κλίμακας. Για μία ακόμα φορά, φαίνεται πως η γραφειοκρατία είχε κάτι που σε αντίθεση με την πρώιμη δημοκρατία διευκόλυνε την ανάπτυξη σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Παρατηρήστε τώρα ένα εμπειρικό μοτίβο το οποίο είδαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου: οι κοινωνίες με μεγαλύτερη μεταβλητότητα στη δυνητική γεωργική παραγωγή ήταν πιο πιθανό να έχουν συμβουλευτική διακυβέρνηση. Αν οι γραφειοκράτες και τα μέλη ενός συμβουλίου διαδραματίζουν υποκατάστατο ρόλο στην παροχή πληροφοριών και την επιβολή του νόμου, τότε θα πρέπει να διακρίνουμε στα δεδομένα το ακόλουθο μοτίβο: χωρίς γραφειοκρατία πρέπει να υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ της θερμιδικής μεταβλητότητας και της ύπαρξης συμβουλίων· με γραφειοκρατία δεν πρέπει να υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των δύο.

Τα δύο σχήματα στην πάνω σειρά του Γραφήματος 3.4 δείχνουν τη σχέση ανάμεσα στην ύπαρξη συμβουλίων και τη θερμιδική μεταβλητότητα όταν δεν έχει αναπτυχθεί γραφειοκρατία. Παρατηρούμε σημαντικά μεγαλύτερη θερμιδική μεταβλητότητα στις κοινωνίες με συμβούλια. Τούτο ευθυγραμμίζεται με όσα είδαμε στο Γράφημα 3.1. Παρατηρήστε τώρα τα δύο σχήματα στην κάτω σειρά του Γραφήματος 3.4. Δείχνουν την ίδια σχέση για κοινωνίες που έχουν γραφειοκράτες. Εδώ βλέπουμε μια πολύ διαφορετική σχέση: τα επίπεδα θερμιδικής μεταβλητότητας σε κοινωνίες με και χωρίς συμβούλια είναι σχεδόν τα ίδια. Οι γραφειοκράτες και τα συμβούλια λειτουργούσαν ενίοτε ως υποκατάστατα.²⁹

Ενώ τα συμβούλια και οι γραφειοκρατίες μπορούσαν να λειτουργήσουν ως υποκατάστατα, μπορούσαν επίσης να λειτουργήσουν συμπληρωματικά. Πολλές χώρες σήμερα συνδυάζουν δημοκρατική διακυβέρνηση με γραφειοκρατική διοίκηση, και τούτο είναι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σύγχρονης δημοκρατίας. Το κατά πόσον η γραφειοκρατία υπονομεύει τη δημοκρατία είναι πιθανό να βασίζεται στη χρονική αλληλουχία — αν η γραφειοκρατία εμφανιστεί πρώτη, τότε οι ηγεμόνες δεν θα έχουν ιδιαίτερη ανάγκη τη δημοκρατία, αλλά αν η δημοκρατία εμφανιστεί πρώτη, είναι δυνατή μια άλλη έκβαση. Συμμετέχοντας τακτικά σε ένα συμβούλιο ή μια συνέλευση, ο λαός εκπαιδεύεται να δρα συλλογικά. Από τη στιγμή που θα αναπτύξει αυτή τη δυνατότητα, ο λαός μπορεί να είναι σε θέση να περιορίσει

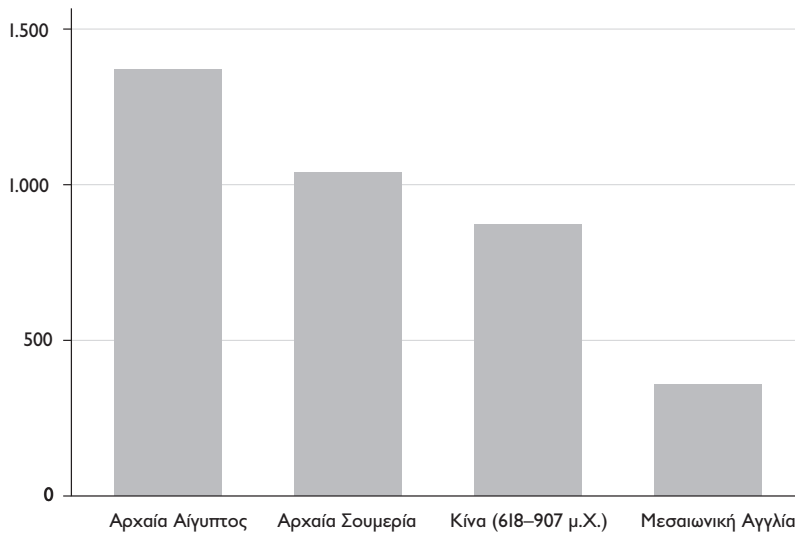
Γράφημα 3.4. Γραφειοκράτες και συμβούλια ως εναλλακτικές. Το γράφημα παρουσιάζει τα επίπεδα θερμιδικής μεταβλητότητας στις κοινωνίες με και χωρίς συμβούλια και με και χωρίς γραφειοκράτες. (Βλ. το κείμενο για ορισμούς.)

έναν ηγεμόνα ακόμα και όταν υπάρχει γραφειοκρατία, και μπορεί επίσης να είναι σε θέση να διαχειριστεί ο ίδιος τη γραφειοκρατία αυτή. Ένα συμβούλιο και μια γραφειοκρατία θα μπορούσαν έτσι να λειτουργήσουν συμπληρωματικά επειδή οι γραφειοκράτες θα ήταν πιο ικανοί σε κάποιους τομείς.

Οι καταβολές της γραφειοκρατίας

Ποιοι παράγοντες καθιστούσαν πιο πιθανή τη συγκρότηση γραφειοκρατίας; Ένας παράγοντας ήταν η μορφή της γεωργίας που ασκούσε μια κοινωνία. Η εντατική γεωργία περιλαμβάνει συχνά την αναδιοργάνωση του τοπίου —εξασφαλίζοντας αυξημένη αναγνωσιμότητα στους ηγεμόνες— καθώς η παραγωγή γίνεται πιο συστηματική. Αν οι γραφειοκράτες έχουν πιο περιορισμένη τοπική γνώση απ' ό,τι τα μέλη της κοινωνίας, το να καταστήσουν την παραγωγή πιο αναγνώσιμη τους διευκολύνει να κάνουν τη δουλειά τους. Σε πολλές περιπτώσεις, αν και σίγουρα όχι σε όλες, γραφειοκράτες έχουν επίσης εμπλακεί στον σχεδιασμό συστημάτων εντατικής γεωργίας.³⁰

Ένας τρόπος να μετρήσουμε πόσο εντατικό είναι ένα γεωργικό σύστημα είναι να εξετάσουμε την απόδοση ανά κομμάτι γης. Με αυτό κατά νου,

Γράφημα 3.5. Αποδόσεις καλλιεργειών στις πρώιμες κοινωνίες σε λίτρα ανά εκτάριο. (Βλ. το κείμενο για πηγές.)

παρατηρήστε τα στοιχεία στο Γράφημα 3.5.³¹ Στην αρχαία Αίγυπτο, την αρχαία Σουμερία και την Κίνα, η απόδοση ανά εκτάριο ήταν περίπου τρεις με τέσσερις φορές μεγαλύτερη απ' ό,τι στη μεσαιωνική Αγγλία. Θα βλέπαμε το ίδιο αν συγκρίναμε τις τρεις πρώτες κοινωνίες με οποιαδήποτε άλλη στη μεσαιωνική Ευρώπη, εκτός από τις υπό μουσουλμανικό έλεγχο περιοχές της Σικελίας και της Ισπανίας. Η εντατική, υψηλής απόδοσης γεωργία δεν σημαίνει και μεγαλύτερη παραγωγικότητα γενικά. Για να το αξιολογήσουμε αυτό θα έπρεπε να γνωρίζουμε τι μπορούσε να παραχθεί αφότου έχουν ληφθεί υπόψη όλοι οι συντελεστές παραγωγής, η γη, η εργασία και το κεφάλαιο.³² Αυτό που υπονοώ είναι ότι στις τέσσερις συγκεκριμένες κοινωνίες η εντατικοποίηση της γεωργίας συνδεόταν με μια διαφορετική μορφή πολιτικής οργάνωσης.

Αν θέλουμε να διερευνήσουμε πώς, γιατί και πού αναπτύχθηκε η εντατική γεωργία, το σημαντικό έργο της Έστερ Μπούζραπ είναι μια χρήσιμη πηγή. Το 1965 υποστήριξε ότι οι πληθυσμιακές πιέσεις ωθούν τις κοινωνίες να υιοθετήσουν ολοένα και πιο εντατικές μορφές γεωργίας για να θρέψουν έναν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων από το ίδιο κομμάτι γης.³³ Αν αυτό ισχύει, τότε οι δυσοίωνες προβλέψεις του Τόμας Μάλθους —ότι η αύξηση του πληθυσμού μπορούσε να συγκρατηθεί μόνο από τους λιμούς και τις ασθένειες— δεν θα επαληθεύονταν πάντοτε.³⁴

Η Μπόουζραπ εξέτασε επίσης και το αντίθετο φαινόμενο του ενάρετου κύκλου των πληθυσμιακών πιέσεων που πυροδοτούν τη γεωργική καινοτομία. Πρόκειται γι' αυτό που αποκαλούσε «τον φαύλο κύκλο των αραιοκατοικημένων περιοχών και των πρωτόγονων τεχνικών». ³⁵ Σε κοινωνίες στις οποίες οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τη γη με πολύ εκτατικό τρόπο — μετακινώντας για παράδειγμα πολύ συχνά τις καλλιέργειες από το ένα χωράφι στο άλλο— ο πληθυσμός έπρεπε να είναι διασκορπισμένος σε μικρούς οικισμούς σε μια μεγάλη έκταση. Πίστευε ότι κοινωνίες όπως αυτές μπορεί να παγιδευτούν σε χαμηλό επίπεδο οικονομικής, πολιτισμικής και κοινωνικής εξέλιξης. Η ειρωνεία του φαύλου κύκλου της Μπόουζραπ είναι πως αυτό ακριβώς είναι το περιβάλλον στο οποίο ήταν πιθανότερο να ευδοκιμήσει η πρώιμη δημοκρατία.

Από το μοντέλο της Μπόουζραπ, το βασικό σημείο που πρέπει να έχουμε κατά νου είναι ότι η εντατικοποίηση της γεωργίας εξαρτάται από την ανάπτυξη νέων τεχνικών. Η ίδια η Μπόουζραπ κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να υπογραμμίσει ότι οι πληθυσμιακές πιέσεις δεν θα οδηγήσουν αναγκαστικά σε τεχνολογική πρόοδο. Αυτό σημαίνει ότι, για να καταλάβουμε από πού προέρχεται η γραφειοκρατία, στο επόμενο κεφάλαιο πρέπει να εξετάσουμε καινοτομίες σε γεωργικές τεχνικές, καθώς και σε άλλες τεχνολογίες, και πώς επήλθαν.

Συμπέρασμα

Έχουμε δει πληθώρα ενδείξεων σ' αυτό το κεφάλαιο που κατατείνουν σε ένα ξεκάθαρο συμπέρασμα: όταν οι ηγεμόνες ήταν σε αδύναμη θέση σε σχέση με αυτούς τους οποίους κυβερνούσαν, η πρώιμη δημοκρατία ευδοκίμοιυσε. Η αδυναμία αυτή σχετιζόταν με χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος: όσο πιο δύσκολο ήταν για έναν ηγεμόνα να γνωρίζει επαρκώς τι παρήγε ο λαός και όσο πιο εύκολο ήταν για τον λαό να μετακινηθεί αλλού, τόσο πιθανότερο ήταν να μοιράζονταν οι ηγεμόνες την εξουσία με ένα συμβούλιο. Καθοριστικό ρόλο διαδραμάτιζαν επίσης χαρακτηριστικά της κρατικής οργάνωσης. Όταν οι ηγεμόνες διέθεταν γραφειοκρατία, αυτό ενίσχυε τη θέση τους έναντι της κοινωνίας. Το επόμενο ερώτημα που πρέπει να θέσουμε είναι με ποιον τρόπο επηρέαζε η τεχνολογία την πορεία μιας κοινωνίας προς την πρώιμη δημοκρατία ή την απολυταρχική εναλλακτική.